

DUKKON ÁGNES

Etnográfiai leírások, kuriózumok és legendák Frölich Dávid boroszlói kalendáriumában*

Frölich Dávid boroszlói kalendáriumainak toldalékai nagyon változatos témákat közvetítettek a korabeli olvasóinak. Az 1623-tól 1640-ig kiadott *Schreibkalenderek*ben az egymást követő években adott közre fizikai, csillagászati, etnográfiai és történelmi tárgyú ismertetéseket, melyek célja az „egyszerű emberek” (die einfältige) tájékoztatása, valamint hasznos és érdekes olvasmányok közreadása volt. Ez a tudatos ismeretterjesztői magatartás megnyilvánul minden kalendáriumi toldalékában; legyen az természettudományi vagy történelmi kérdés, soha nem mulasztja el megemlíteni a tágabb értelemben vett tanítói, felvilágosítói törekvését. Az elmúlt évtizedekben e toldalékok némelyikéről már közöltem publikációkat, ám időközben felmerültek újabb szempontok, összefüggések, fény derült olyan adatokra, amelyek segítségével kiegészíthető és árnyalható az a kép, amely eddig kialakult Frölich Dávid kalendáriumszerkesztői gyakorlatáról.

1.

Az első nagyobb tanulmány ebben a sorban az Oroszországról szóló szövegek¹ bemutatása volt, mely Frölich Dávid forrásairól (egyebek közt Paolo Giovio, Sigismund Herberstein művei) és ezek hosszú időre meghatározó oroszországi képéről, a negatív sztereotípiák európai elterjedéséről adott áttekintést.² Zrínyi Miklós *Török Áfiuma* oroszokra vonatkozó megjegyzésének háttérében is ugyanezek a források fedezhetők fel. A 17. század folyamán változatlanul tovább élnek a korábról örökölt elnagyolt ismeretek, de a század végére kiegészül a kép bizonyos aktualitásokkal, amint ezt az 1687-re szóló, Nagyszombatban

* Ezzel a tanulmánnyal adózom Kilián István emlékezetének, aki mindvégig biztatott és érdeklődéssel követte a kalendárium kutatás eredményeit.

¹ *Mitnächtige Länder und Völcker* (1630), SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *A magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve I. kötet (1480-1670)*, Bp., MTA, 1896 (a továbbiakban: RMK III.) 1452.; *Fernere Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völcker* (1631), RMK III 1464.

² DUKKON Ágnes, *Egy mondat az oroszokról. Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a XVII. század derekán*, ItK 106(2002), 334–349.

megjelent latin nyelvű kalendárium bizonyítja,³ melyet érdemes a Frölich-féle tudósítás mellé kapcsolni. Az említett *Calendarium Tyrnaviense*-példányban harminc pontból álló tájékoztatás olvasható Oroszországról, földrajzi, etnográfiai és történelmi ismeretek vegyesen, lényegében azok a tények, amelyek már Frölichnél is szerepeltek. A kis todalék címe⁴ és az utolsó mondata azonban rávilágít a közlés időszerű mivoltára, melyből kiderül, hogy a „Moszkoviáról” szóló feljegyzés közvetlen indoka az orosz monarchia csatlakozása 1686-ban a keresztény birodalmak török elleni szövetségéhez, a *Szent Ligához*.⁵ Az utolsó mondat viszont azt mutatja, hogy az orosz trón aktuális helyzetét is ismerte a todalék összeállítója, vagyis azt aényt, hogy az adott időszakban a kiskorú Péter a féltestvérével, a gyengeelméjű Ivannal közösen birtokolta a cári hatalmat:

„Tota Moscovi(a) olim subjacebat uni tantum Domino, nunc duo Fratres simul imperant, quorum uterque Sacrum hos Foedus Principum Christianorum magnó cum consensu iniit.” [Az egész Moszkovia régebben egy Uralkodónak volt alárendelve, most két testvér egyszerre uralkodik, mindkettővel a Keresztény Fejedelmek Szövetsége nagy egyetértésben van.]

Ez a közös uralkodás 1682-től 1696-ig tartott, addig ugyanis nővérük, Zsófia régensnő kezében volt a tényleges hatalom, majd miután Ivan meghalt, Péterre szállt a „minden oroszok cárja” titulus. A törökellenes politikát viszont már Zsófia idejében képviselte Moszkva, s ennek érdekében a lengyelekkel is békét kötöttek, hogy nyugaton a *Szent Liga* Jan Sobieski mellé felsorakozva sikeres hadjáratot indíthasson a török ellen.

A Frölich-kalendáriumok és a nagyszombati példány Oroszországról szóló todalékait egybevetve azt láthatjuk, hogy a késmárki polihisztor részletesebb leírást ad, egész évre (1631) osztja el a tudósítást hónapokra lebontva, és igyekszik a kuriózumokat kiemelni, a történelmi és földrajzi adatok mellett a szokásokra, a tárgyi világra és életmódra is kitérni. Olvashatunk az ortodox vallásról, a pogány hiedelmek maradványairól, halotti kultuszról, házassági szokásokról, átvész egy történetet Joviustól a mézbe esett parasztról, aki egy medve „segítségével” mászik ki a faodúból, s mivel az állat úgy megijedt a váratlan találkozástól, hogy menekülésre fogta a dolgot, ezzel a paraszt is szerencsésen túlélte a kalandot.⁶ Az 1630-as *Schreibkalender*-ben közölt anyag – *Mitnächttige Länder und Völcker* – nagyrészt a svéd püspök, Olaus Magnus könyvének⁷ alapuló összefoglalás,

³ DUKKON Ágnes, „*Ne pagella haec vacua maneat...*” = *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 61–63.

⁴ *Ne pagella haec vacua maneat, placuit his apponere annotationes aliquot circa Moscoviam, cum notitia illius non sit vulgo omnibus perspecta; occasione acessionis ejusdem Monarchiae, in commune Foedus Principum Christianorum contra Turcas, Anno Christi 1686, initiae.* *Calendarium Tyrnaviense ad Annum Christi 1687*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 80.D.33. D1b.

⁵ FONT Márta, KRAUSZ Tamás, NIEDERHAUSER Emil, SZVÁK Gyula, *Oroszország története*, Bp., Maecenas, 1997, 221–229.

⁶ Részletesen ld. DUKKON, *Egy mondat...*, i. m., 337–338.

⁷ Olaus MAGNUS, *Historia de gentibus Septentrionalibus* [...], Róma, 1555.

amelyben ismerteti Grönland, Izland, Novaja Zemlja, Lappföld és az Északi-tenger szigeteinek földrajzi és etnográfiai jellemzőit. A következő évben Frölich továbbra is az „északi népekre“ vonatkozó ismeretek folytatását ígéri *Fernere Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völker* címmel, mely viszont teljes egészében Oroszországról, vagyis a korabeli szóhasználat szerint Moscoviáról szól. Európa felfogásában a régi időkől kezdve az orosz föld valóban az északi világhoz tartozott, s ez a toposz is nagyon hosszú életű volt. Oroszország a 18. század folyamán vált európai nagyhatalommá, I. Péter és II. Katalin uralkodása alatt, s nyugaton gyakran emlegették „északi kolosszus”-ként még a 19. században is, sőt a 20–21. századi szakirodalom is tovább élte ezt a metaforát.⁸ Katalin cárnőt Voltaire nevezte „északi Semiramis”-nak,⁹ de más irodalmi művekben, így Jókai Mór orosz tárgyú regényeiben (*A jövő század regénye*, 1873, *Szabadság a hó alatt*, 1879) is érdekes, kissé egzotikus színezetet kap az „északi kolosszus” világának ábrázolása.

2.

A következő évre szóló *Schreibkalender* a tatárokról közöl hasonló felépítésű ismertetést.¹⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a „tatárok” néven emlegetett nép szélesebb kategóriát takar, ugyanis a középkori nyugati forrásokban a mongolokat gyakran tatárnak nevezték, amint erről számos régi forrásmunka tanúskodik (úti jegyzetek, históriák, krónikák).¹¹ Frölich ezúttal is földrajzi adatokkal kezdi a témát, ebben az esetben annak a bizonyítékát láthatjuk, amit az angol kutató, Peter Jackson megjegyzett a középkori nyugati történetírók munkáiról: a távoli, keleti földrészekre vonatkozó ismereteiket többnyire a Bibliából és az ókori geográfusok műveiből kölcsönözték, utóbbiak közül is csak szelektíven válogattak, ami épp elérhető volt számukra. Ptolemaiosz *Geographiája* például a középkori európai földrajzi írók látóköréből hiányzott.¹² Ezt a művet ugyanis csak 1410-ben fordították latinra (az arabok már jóval korábban használták az eredetit), amiből arra is

⁸ Példaként említhetjük a következő írásokat: NIEDERHAUSER Emil, *Mit rejteget az északi kolosszus? Podmaniczky báró oroszországi utazása*, Rubicon, 1993/3; KEMÉNY Krisztián, *Az „Északi Kolosszus” markában. Rosonczy Ildikó: Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért*, Magyar Napló, 2016/5, 64–65.

⁹ V. MOLNÁR László, *II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”*, Kaposvári Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár, 2014.

¹⁰ Davidis Frölichii Astroph. Schreibkalender ... 1632, *Historische Beschreibung der Tartarn* [...], OSZK, RMK III. 1475.

¹¹ A mongolokra vonatkozó középkori és kora újkori irodalomról: Peter JACKSON, *The Mongols and the West: 1221–1410*, Harlow, Pearson Longman, 2005, 1–5.

¹² „Of Ptolemy’s works, the *Geographia*, already well-known to Muslim scholars, was not rediscovered by the West until 1406 (a Latin translation was completed in 1410); only his astronomical-cosmological work, the *Almagest*, lay to hand by the thirteenth century. This may be symptomatic of a greater interest in astronomy than in geography: the heavenly bodies were seen as exerting a strong influence on the course of earthly events.” JACKSON, *i. m.*, 19.

következtethetünk, hogy a középkori és kora újkori Európa számára az asztronómia/asztrológia érdekesebb volt, mint a geográfia. Ptolemaiosz *Almagest*-je viszont az alapművek közé tartozott, amely sok évszázadon keresztül a kalendáriumkészítők egyik legfontosabb kézikönyvének számított. Frölich leírja a tatárok lakóterületét, származásukat, birodalmukat, természetrajzi érdekességeket említ, életmódjukat részletezi. Felsorolja a szomszédos országokat, Georgiát, Kínát (itt Cathay néven említi), Perzsiát, Örményországot. A Tigris völgyét, Szarmatiát, Chaldeát a tatárok (értsd: mongolok) lakóhelyeként határozza meg, de Babilóniát és Szkítiát is itt említi. Nagy kiterjedésű területről és sok népcsoportról beszél, idézi a geográfusok véleményét, hogy aki a tatárok történetét akarja megírni, annak sokféle népet kell tanulmányoznia. Bibliái, mitológiai elemek vegyesen keverednek a szövegben (például a Bábel tornyának építése vagy az amazonokról szóló mítosz) – ami a fentebb idézett angol történész megállapítását igazolja –, de hozzá kell tennünk, hogy a késmárki polihisztor ugyan korának egyik kiemelkedő földrajztudósa is volt, ám a tatárokra vonatkozó geográfiai és etnográfiai ismereteit nagyobbreszt egy 14. század elején keletkezett forrásból merítette, amint a következő bekezdésben említi:

„Es sind aber 2. Lande in der Tartarey sonderlich berühmt, Cathai [= Kína – D. Á.] wegen der Fruchtbarkeit, Scythia wegen der grausamen vielfeltigen Kriege. Hat seinen Namen von dem Fluß Tartar, welcher durch Land Fleußt. In diesen Landen, besonders in groß Armenia, ist auch der Fluß Tigris, dessen in der H. Schrift gedacht wird, und liegt darinnen das Gebürge Ararat, darauff die Arka Noe zur Zeit der Sündfluth ist stehen blieben. [...] *Haytonus, ein geborner Armenier schreibet* [kiemelés: D. Á.]: Man sehe auff gedachten hohen Gebürges Spitzen in dem Schnee ein schwarzes, welches die stücke des Kastens Noe seyn sollen.”¹³

Ebből a pár mondatból kiderül, hogy Frölich valamilyen szinten ismerte a középkori örmény történetíró szerzetes, a corycusi Hayton (az örmény Hethum herceg, c. 1240–c. 1310/20) *La Flor des estoires de la terre d’Orient* című históriáját, melyben Ázsia történetéről, a mongolok, tatárok életmódjáról, történelméről, hódításairól számol be, de foglalkozik a keresztes háborúkkal és hazájának, Örményországnak a történetével is. E históriai munkát francia nyelven diktálta le titkárának, Nicolas Faulconnak, aki ennek alapján elkészítette a latin változatot (*Flos historiarum terre Orientis*).¹⁴ A 14. századtól több nyelvre lefordították, egyebek közt spanyolra, németre, angolra, olaszra,

¹³Tatárországban két terület különösen híres, Cathai [= Kína] a termékenységről, Szkítia a kegyetlen és sok háborújáról. Nevét a Tartar folyóról kapta, mely az országon keresztül folyik. Ezekben a tartományokban, különösen nagy Örményországban folyik a Tigris folyó, amelyről a Szentírás is megemlékezik, és ott van az Ararát hegy, amelyen Noé bárkája az özönvíz idején megállt. Haytonus, egy született örmény azt írja: a magas hegy [Ararat] csúcsán a hóban egy feketeség látható, amely állítólag Noé bárkájának darabja. OSZK, RMK III. 1475, A3a-b

¹⁴JACKSON, *i. m.*, 120, 329, 336; IVANICS Mária, *Hatalomgyakorlás a steppén: A Dzsingisz-náme nomád világa*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017, 84–85.

előbb kéziratos változatokban létezett, majd a 16. században nyomtatott kiadásai is napvilágot láttak. Latinul 1529-ben Haguenauban, 1532-ben Baselben és 1585-ben Helmstedtben jelent meg. Frölich nem közli, hogy milyen kiadásból ismerte Hayton munkáját, latin vagy német változathoz merített-e, esetleg másodkézből idézhette, de fő vonalakban követi az örmény szerzőt. A közvetlen ismeret mellett szól az a tény, hogy a Noé bárkájáról szóló legendafélét szinte szó szerint idézi a forrásából. A középfrancia nyelven írt szöveg modern kiadásában ezt olvashatjuk: „Il y a en Arménie la plus haute montagne du monde, appelée Ararat, sur laquelle l'Arche de Noé repose après le Déluge. Personne ne peut gravir cette montagne en raison de la neige que l'on y trouve en abondance, hiver comme été, mais, tout en haut, au sommet, on voit une grande chose noire qui, dit-on, est l'Arche de Noé.”¹⁵

Az eredeti krónika IX. fejezésében – *Le Royaume d'Arménie* – szerepel ez a tudósítás a bibliai időkre emlékeztető titokzatos fekete tárgyról, a szinte megközelíthetetlen Ararát hófehér csúcsán. Az alábbi részlet bizonyos elemei pedig Hayton históriájának XLIX fejezetével – *Les coutumes des Tartares* – mutatnak egyezést, amelyben a tatárok földrajzi elhelyezkedéséről, az eredetükről (a bibliai Magógra, Ezekiel 38-ra utalva), vallásukról, szokásaikról és társadalmi berendezkedésükről van szó. Idézzük Frölich szövegét: „Das gantze Tartarische Reich wird unterschieden in besondere Provinzien und Landschafften, die sie Hordas nennen. Man sagt, das etliche Hordae Namen, Dan, Zabulon, Naphtali, behalten von den 10. Stammen Israelis, so in die örter kommen sie. Es giebt alldar eine Provintz Mogunc oder Magog genandt, davon Ezech. 38. c. geschrieben ist. Und kommen also diese Tartern und Scythen von Japhets Sohn her, so Magog geheissen.” [...] ¹⁶ (Az egész Tatár Birodalom különböző tartományokra és vidékekre osztható, amelyeket ők Hordának neveznek. Azt mondják, hogy egyes hordák Dan, Zebulon, Naftali nevét őrzik, akik Izrael 10 törzsből kerültek e vidékekre. Van ott egy Mogunc vagy Magóg nevű tartomány, amelyről Ezekiel 38. is megemlékezik. És ezek a Tatárok vagy Szkíták Japhet fiától, Magógtól származnak.)

A továbbiakban még a Fekete-tenger északi partvidékének, Herszon környékének („in Taurica Gersoneso, so am Euxinischen Meer gelegen”) lakóiról, a praekopitákról (= krími tatárok) tesz említést Frölich. Azt írja, hogy ez az északi rész szinte teljesen lakatlan, kevés település található rajta,¹⁷ kedvezőtlen a klímája, nyáron elviselhetetlen hőség, télen

¹⁵ Prince HAYTON, *La Fleur des histoires de la terre d'Orient = Croisades et Pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte XIIIe–XVIe siècle*, édition établie sous la direction de Danielle RÉGNIER-BOHLER, Paris, 1997, 815, <https://archive.org/details/CroisadesEtPelerinages/page/n883/mode/1up> (letöltés: 2023. márc. 15.)

¹⁶ OSZK, RMK III. 1475, A4a.

¹⁷ Ez az állapot egészen a 18. század utolsó harmadáig fennállt, s miután II. Katalin cárnő a törököktől megszerezte a Fekete-tenger északi partvidékét, elkezdődött a lakatlan területek betelepítése. V. MOLNÁR, *i. m.*, 52–56.

sok hó és kemény fagyok jellemzik. Ebben az évszakban az itt élő tatárok nagy csapatokban – összes javaikkal, gyerekeikkel, feleségeikkel és állataikkal – a Kaspi-tengerhez költöznek, mert ott kissé melegebb az éghajlat. Felverik a sátraikat vagy szekértáborot alkotnak, majd amikor egy területet már felétek, lepusztítottak, továbbmennek, ugyanúgy, mint a cigányok. Érdekes megjegyzést olvashatunk arról, hogy ez a nomád nép mennyire nem szeret egy helyben lakni: amikor szidalmaznak valakit, azt mondják: „Hogy laknál mindig egy helyen, mint a keresztények, és szagolnád a saját bűzödöt!” [„Daß du immer an einer stell, wie ein Christ wohn, und deinen eigenen Gestanck riechen müssest!”] Részletesen leírja temetkezési szokásaikat: ha magas rangú személy, a közösség vezetője (kán) hal meg, akkor megölik és melléje temetik kedves lovukat, szolgáltaikat, hogy a túlvilágon is szolgálatukra álljanak. Megemlíti, hogy Mongi kán temetésekor 20000 embert és nagyon sok lovat is megöltek. Elképesztő szokásokról számol be a kalendáriumszerző: a tatárok az elfogott ellenséget tűznél megsütik, szétmarcangolják és megeszik, mint a farkasok, a vérét megisszák. Étkezésükre egyébként is hasonló vad módszerek jellemzőek: kutyák, macskák, kancák húsát fogyasztják félig nyersen, kancatejet isznak, amikor pedig sivatagi környezetben, víz nélkül kénytelenek nomadizálni, akkor a szomjúságukat lovak vérével oltják. Megsebzik a lovat, s az abból nyert vért megisszák. Vallásuk keverék tanokból áll össze, a török *Alkorán* és a zsidó *Talmud* elemeiből. Rítusaikat, szokásaikat is részletezi, babonás népeknek mondja őket, sok varázsló és feketemágus van köztük. Önmagukat nagyra tartják, más népeket lenéznek, a keresztényeket egyenesen kutyáknak nevezik.

Hayton történeti munkája és a kalendáriumi toldalék összehasonlítása során arra a következtetésre jutottunk, hogy Frölich elsősorban földrajzi tényeket és kuriózumokat válogatott ki a mongolokra/tatárokra vonatkozó részletes elbeszélésből. Az örmény szerzőnél is megtaláljuk a szokások, életmód leírásánál a vad és durva elemeket, nem fest hízelgő képet róluk, de olyan túlzó mozzanatokat nem említ, mint a fentebb idézett kalendáriumi szöveg. Frölichnek minden bizonnyal más forrása is volt, és számításba kell vennünk ezúttal is az évszázados sztereotípiákat, amelyek a keleti népeket nem ismerő európai emberek tudatában éltek.

A tatárokról szóló fejezet november hónapnál ér véget, s a fennmaradó üres lapot egy másik érdekes, kuriózumnak számító témával, a cigányokról szóló ismertetéssel tölti ki. A megnevezésükről írja, hogy egyes német nyelvterületeken *Tatter* (= Tater, 'dádé') vagy *Heyden* (= Heiden, 'pogány', nyelvjárásban 'cigány' jelentésű) néven emlegetik őket, s vannak, akik azt gondolják, hogy a tatárokkal azonosak, a *Tater* és a *Tartar* szó hasonló hangzása miatt. Frölich a *Tater* megnevezést a németek számára érthetetlen beszédből („...welche die Zigäner Sprache nur für ein *Getatter* halten”, azaz „karattyolásnak” tartják) vezeti le, vagy azt is lehetségesnek gondolja, hogy a nomád életforma okán, ami a tatárookra is jellemző, keverik össze a két népet. De magyarázatként hozzáfűzi, hogy a cigányok többnyire valamilyen szláv nyelven beszélnek (*Windische Sprache* – Frölich korában az egyik nyugati szláv nyelvjárás, a *vend* általában is jelenthette

a szláv nyelveket), illetve a tartózkodási helyükön használatos nyelveken, így magyarul, németül és olaszul. Németországban 1417-ben, Zsigmond császár idejében jelentek meg először, a császártól engedélyt kaptak a szabad átutazásra az egyes országokon. A vándorlásuk oka, ami a *cigány* elnevezést is magyarázza,¹⁸ hogy állítólag Kis-Egyiptomból (Klein-Aegypt)¹⁹ származnak, ott az őseik elhagyták a keresztény hitet, amiért bűnhődés lett a sorsuk. Négy évig számkivetésben kellett kóborolniuk és bűnbánatot tartaniuk. A kirótt büntetés azonban már lejárt, de a mostaniak azt mondják, hogy a hazájukba visszavezető útjuk végleg el van zárva. Frölich kételkedik, hogy a vándorlásuknak ez az eredettörténete – amelyet egyesek mesének tartanak – valóban így van-e, és az őseik Kis-Egyiptomból származnak-e, de szerinte a mostani cigányok nem azoknak a leszármazottai, hanem vend, lengyel, magyar, oláh vagy német területeken és a környező helyeken születtek, vagy oda vándoroltak. Úgy véli, hogy az előjáróik, vezetőik vagy királyaik egyik vagy másik városból, nemzetségből vagy valamelyik kóborló csapatból származnak.

E bevezetés után földidéz személyes találkozását egy bizonyos „cigánykirállyal”, akivel egy Drezda melletti vendéghazában hozta össze a véletlen. A beszélgetés folyamán az illető hercegi származásával dicsekedett, azt állította, hogy gyermekkorában a cigányok elrabolták valódi szüleitől. Frölich kételkedéssel fogadja a történetet, mert szerinte a magas rangú személyek nem szokták a gyermekeiket egyedül, kíséret nélkül a kastélytól távolabbra engedni. Bár megjegyzi, hogy tud olyan esetet, amikor egy fiatal uracsát elcsábítottak a kastélyból, de az más volt, mint a „cigánykirály” története. Ez az istentelen fickó – írja Frölich – azt mesélte, hogyan szokott kecskebak hátán hegyen-völgyön, tengeren, mezőn a levegőben repülni, s mi történt, amikor a cimborájával egy szénával és szalmával teli csűrben húzták meg magukat, s tüzet raktak minden veszély nélkül. Egy köteg szalma a tűz mellett volt, s a kötés meggyulladt, de a benne lévő szalmában egy szikrácska sem tett kárt. Azt is elmondta, hogy egy bizonyos gyökeret a tűz helye alá elásott, azáltal volt ez lehetséges. Még sok hasonló esetet mesélt a részeg fickó Frölichnek, azt a látszatot keltve, hogy varázstudománnyal rendelkezik. Ezt követően a kalendáriumi tudósítás a cigányok életmódjára tér át: kenyerüket kovácsolással és lopással keresik, nagy gyorsasággal ki tudják csenni a pénzt a zsebekből, főleg amikor tenyérből jósolnak. („Ihre Nahrung suchen sie durch schmieden, stehlen, unnd wissen

¹⁸ Frölich a „cigány” szó etimológiáját a *ziehen* = *vonul, költözik* igéből vezeti le: „Die Ursach aber ihres *ziehens*, daher sie auch *Zigäner* genennet werden [...]”

¹⁹ Klein-Aegypt, vagyis Kis-Egyiptom valószínűleg a görögországi Modonra vonatkozik (ma Methoni), a Peloponnészosi-félsziget déli csúcsán található. A cigányok a késő ókorban, Kr. u. 300 körül indultak el Indiából nyugatra, Afrika északi partjain, Portugáliában, Spanyolországban, majd a Fekete-tenger környékén és görög területeken, így a Peloponnészosi déli partvidékén tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig. Vö.: Esther KRAUS, *Sinti und Roma*, 2000, <https://www.semanticscholar.org/paper/Sinti-und-Roma-Kraus/f8af8a91344fd999e8b193795c7009e7e229e9e7> (Letöltés: 2023. 03. 12.)

offt mit grosser geschwindigkeit das Geldt auß dem Sßckel und Beutel zubringen, besonders wenn sie sich unterstehen, auß dem Händen warzusagen.”) Frölich vitatja a valódi tenyérjósolási tudásukat, mert a chiromantiát komolyabb tudománynak tartja, amelyet medikusok, asztrológusok és fizikusok is hosszabb tanulással sajátítanak el, és az emberi természet és sok más körülmény tekintetbe vételével alkalmazzák. Megfigyelte, amikor neki is jóstak a tenyeréből, hogy egyáltalán nem értenek a chiromantiához, sőt a tenyér vonalait sem tudták megnevezni. Az efféle mesterkedésekkel prostituálják és megvetés tárgyává teszik a valódi chiromantiát az emberek előtt, amit Frölich ugyanolyan hevesen elítél, mint a hamis asztrológusokat ugyanezekben a kalendáriumokban, akik a csillagászat nemes tudományát keverik gyanúba. Ezzel aztán be is fejezi a téma ismertetését, mondván, hogy nem érdemes több időt és papírt vesztegetni rá. Végül általánosságban utal a témához felhasznált forrásaira a már korábban is idézett geográfusok írásaira történő hivatkozással.²⁰

„Plura vide apud Geographos classicos, quorum opera & ego usus sum, adjuncta mea experientia & autopsia.”²¹ (A többit lásd a klasszikus geográfusoknál, akiknek a műveit én is használtam, hozzáadva a saját tudásomat és tapasztalataimat.)

3.

Témánk szempontjából érdemes újra fölidézni a Frölich-kalendáriumok törökökről szóló toldalékait is, melyekről 2012-ben szintén közöltem egy részletesebb elemzést,²² de az eltelt idő óta gazdagodott a kép néhány újabb részlettel és adattal. Az 1633-ra szóló *Schreibkalender* kezdi el a török témát *Beschreiben der Türcken und gefangenen Christen* (‘A törökök és a fogoly keresztények leírása’) címmel, a hónapok szerint tizenkét részre felosztva az ismertetést. Itt elsősorban a hadseregről, a hadjáratokról, Konstantinápolyról, valamint a keresztény foglyokkal való bánásmódról olvashatunk információkat. A következő évben folytatódik ez a kérdéskör (*Continuatio der Türckischen Historien*, 1634), hosszasan tárgyalja a fogságból történő szökéseket, beszámol arról, hogy a törökök ismernek valamilyen mágikus eljárást, amivel visszatérésre tudják kényszeríteni azt a szökevényt, aki még nem jutott túl messzire. A menekülő ember

²⁰ Kalendáriumaiiban egyebek közt Gerhard Mercator, Petrus Bertius, Giovanni Botero, Hermann Fabronius, Abraham Ortelius 16. századi tudósok munkáira hivatkozik a földrajzi témák esetében.

²¹ OSZK, RMK III. 1475, B5b

²² DUKKON Ágnes, *Miscellanea de rebus turcarum – Frölich Dávid kalendáriumainak török-képe = Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 73–90.

tudatállapotát képesek befolyásolni oly módon, hogy az mindenféle leküzdhetetlen akadályokat lát maga előtt (vadállatok, szakadék, nagy víz, amelyen nem tud átkelni stb.), s a félelem és reménytelenség visszafordítja. Ezután a sorsuk még rosszabbra fordul a kegyetlen büntetések miatt. Szeptember hónapnál kerül sor a mohamedán vallás és a mohamedanizmus kialakulásának ismertetésére, a Korán létrejöttének fölvázolására, s ez a téma átnyúlik a következő évre, 1635-re (*Historische Continuatio, von der Türcken Glauben, Sitten und Ceremonien*). Ebben a részben olvasható egy középkori legenda Wilhelm von Gleichen grófról, aki Barbarossa Frigyes seregével 1190-ben a Szentföldre ment harcolni, s itt török fogságba került. A történet szerint a török császár lánya beleszeretett, s azzal a feltétellel szöktette meg, hogy a gróf őt is magával viszi és feleségül veszi. A bonyodalmat az okozta, hogy Gleichennek hazájában, Thüningiában volt már felesége, de a szultánlány egyrészt a török szokásokra, a többnejűsre hivatkozva kérte a gróftól, majd miután sikeresen megszöktek, útjuk előbb Rómába vezetett, hogy megszerezzék a dispensatiót a pápától ehhez a kettős házassághoz. A történet boldogan ért véget: a német feleség barátságosan fogadta a török asszonyt, szeretetben és egyetértésben éltek, míg meg nem haltak, nem volt köztük féltékenység, annak ellenére, hogy a török nő meddő maradt, az első feleségtől pedig a grófnak sok gyermeke született. Frölich megnevezi forrását, az ún. *Düringische Chronikát* (Johannes Rothe 15. század elején keletkezett krónikakompilációját), majd pedig megemlíti, hogy Erfurtban a Petersbergen lévő kolostorban látható egy márvány dombormű, amely Gleichen gróftól és családjától – a két feleséget és a gyermekeket – ábrázolja.²³ Ezt az információt Cyriacus Spangenberg (1528–1604) teológus és történész heraldikai munkájának valamelyik kiadásából merítette (*Adelsspiegel*, Schmalkalden, 1591, 1594). Azért érdekes a kalendáriumi legendaváltozatot ebben az összefüggésben megemlíteni, mert egy késő 18. századi utazó irodalmár, mégpedig az orosz felvilágosodás és szentimentalizmus jeles képviselője, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin 1789 júliusában, amikor Erfurtban tartózkodott, elzarándokolt a Petersbergre, saját szemével látta ezt a domborművet, s az egyik szerzetestől megismert legendát szépirodalmi köntösbe öltöztetve leírta.²⁴ Mind a Frölich-féle korábbi verzióban, mind Karamzin elbeszélésében a filológiai adatok pontosan megegyeznek, s a későbbi korok olvasója szembesül egy sok évszázados legenda továbbélési módjaival: a kéziratos krónikáig ismeretlen hordozón, majd később nyomtatásban, különböző típusú kiadványokban (mint például a kalendárium) hagyományozódott, végül egy nagy író, Karamzin is feldolgozta – hogy csak azt a néhány változatot említsem, amivel eddig találkoztam.²⁵

²³ Részletesebben lásd: DUKKON, *Miscellanea...*, i. m., 81–83.

²⁴ Nyikolaj Mihajlovics KARAMZIN, *Egy orosz utazó levelei*, ford. HORVÁTH Iván, Bp., Ráció Kiadó, 2016, 86–88.

²⁵ Агнеш Дуккон, По поводу исторических памятников. Легендарные и сентиментальные сюжеты в «Письмах русского путешественника» Н. М. Карамзина, *Opera Slavica. Slavistické rozhledy*,

A kalendárium további részében a vallási szokások, szertartások mellett az üdvösség eléréséről, a pokol és a paradicsom mohamedán felfogásáról olvashatunk egy összefoglalást. A törökök túlvilágképeinek kalendáriumi ismertetése okán és alapján járhatjuk körül azt az eddig kibontatlanul maradt kérdést, hogy mi a kapcsolata Frölich szövegének a középkorban elterjedt *Mohamed lépcsője* (*Liber Scale Machometi*) elbeszéléshez, mely a Próféta túlvilági utazásáról szól. Draskóczy Eszter a 2022-ben megjelent könyvében foglalkozik a *Liber Scale...* középkori változataival Dante *Divina Commediája* kapcsán,²⁶ részletesen tárgyalja a könyv évszázadokon átívelő hatását az európai kultúrára. Az egybevetés során rávilágít az egyezésekre és a különbségekre, melyek új oldalról világítják meg az *Isteni színjáték* szövegének interdiszkurzív és intertextuális elemeit. Frölich Dávid kalendáriumában egy hosszabb bekezdés olvasható a törökök pokolra és paradicsomra vonatkozó elképzeléseiről, amelyben fölismerhetőek a *Liber Scale* fontosabb motívumai, a túlvilági jutalom és büntetés toposzai. Az alábbi, magyarra fordított idézetben szemléltetem az egybecsengéseket, hasonlóságokat, de az összehasonlíthatóság kedvéért megadom a német eredetit is:

„Hitük szerint az ember könnyen eleget tud tenni a törvénynek, és a saját vagy a szerzetesek és papok szolgálata által üdvözülhet. Az ítélet napján nemcsak az emberek, hanem az értelem nélküli állatok, mint a medvék, oroszlánok, macskák, kutyák, mindenféle madár és hal, **jó és rossz anyagok az ember szolgálatára és kedvére feltámadnak**. A jámborok hófehér bőrben és arányos testalkatban támadnak föl, akiknek egy **jó angyal fehér cédulát** ad, büntelenségük igazolására: ezeket ők az Istennek átnyújtják, s utána a Paradicsomba belépnek, ott pedig a férfiú személyek jobboldalt, az asszonyszemélyek baloldalt helyet foglalnak. De van egy olyan nézet is Törökországban, amely azt vallja, hogy a mennybe, ahol a férfiak vannak, semmiféle asszonyszemély nem jut be, hanem az ő tartózkodási helyük a Hold alatti szférában lesz, mivelhogy ők a Holdhoz hasonlóan változékonyak. Az **istentelenek** – mondják emezek – egy **teljesen fekete, förtelmes alakban fognak föltámadni, a fősvények disznófejjel, az irigyek kutyafejjel, a szégyentelenek, gyalázkodók és káromlók hatalmas kilógó nyelvvel**. Az **angyaltól fekete cédulát kapnak**, amelyen büntetteik vannak fölírva. A **sátán ezeket egy vashídról a pokol fenekére fogja letaszítani**. Ez a **vashíd pedig holdsarló alakú lesz**, amely közepén fölmagasodik, a két vége pedig behajlik. A **híd közepéről, a legmagasabb helyről a legveszettebb emberek, akik Isten ellen szüntelenül vétkeztek, fognak**

Masarykova Univerzita Filosofická Fakulta, Brno, (Vol. XXVIII) 2018/1, 49–60.

²⁶ DRASKÓCZY Eszter, *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések: Dante komédiájának antik és középkori forrásai*, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2022.

a mélybe taszítottai. A legalacsonyabb helyről, a híd végéről azok esnek a pokolba, akik Isten ellen nem olyan súlyosan vétkeztek, innen 100 vagy 200 év múlva előjönnek, és Istentől és a szent angyaloktól a Paradicsomba helyeztetnek – bár szépen megmosdatják őket, de a homlokukon örökké megmarad egy fekete folt.” (Ford. D. Á.)

„Sie glauben daß ein Mensch dem Gesetz wol könne genug thun, und daß er durch seine, oder ja der Münche und Pfaffen Werck oder Verdienst Selig werde. Am Jüngsten Tage sollen nicht allein die Menschen, sondern auch allerley fernnünftige Thiere und Bestien, als Beeren, Löwen, Katzen, Hunde, allerley Gevögel und Fische, **gutte und böse Engel dem Menschen zum Dienst und Lust auferstehen.** Die Fromen werden **mit einer schneeweissen Haut** und wol proportionierter Leib auferstehen, **denen ein gutter Engel einen weissen Zettel** geben wird, zum Zeugnüß ihrer Unschuld: dasselbe werden sie Gott einreichen, und bald darauff zum Paradeiß eingehen, darinnen dann die Mannspersonen zur Rechten, die Frauerspersonen aber zur Lincken ihren Standt haben werden. Es ist zwar auch eine Sicht in der Türckey, die da glaubet, daß kein Weibpersonen in den Himmel, wo das Männliche Geschlecht ist, gelangen, sondern sie bekähmen ihren Sitz unter der Sphaera des Monds, weil sie nach art des Monds stets wandelbar sind. **Die Gottlosen, sprechen sie, werden gar in einer schwarzen scheußlichen gestalt auferstehen, die Geitzigen mit einem Schweinskopff, die Neydischen mit einem Hundskopff, die Schänder, Schmäher unnd Lästerer mit einer grossen herausgehenden Zunge/ Bekommen von den Engeln einen Schwarzen Zettel, darauff ihre Missethat geschrieben.** Der Sathan wird dieselben **von einer grossen Eisernen Brücke in den Abgrund der Hellen hienabstürzen.** Dieselbe Eiserne Brücke aber wird des Monden Gestalt formiert sein, daß sie nemblich in der Mitten am höchsten, an beyden Enden aber ziemlich niedergebogen. **Von der Mitten und höchsten Orth der Brücke sollen die allerärgsten Menschen, die wider Gott ohn unterlaß gesündigt haben, gestürzt werden.** Von dem Niedrigsten Orth, am Ende der Brücke, fallen in die Hell diejenigen, so sich wider Gott nicht so hefftig vergriffen haben, dahero sie auch nach 100. oder 200. Jahren herauß kommen, und ins Paradeiß von Gott und den heyligen Engeln (welche sie fein abwaschen werden, jedoch bleibet ihnen ein ewiger schwarzer Fleck an der Stirne) versetzt werden.”²⁷

²⁷RMK III. 1510 A2b–A4a.

A kiemelt mondatok, mondatrészek egyezéseket mutatnak a *Liber Scale* bizonyos elemeivel: a fehér szín az igazak attribútuma, az isteni fény és a paradicsom képe társul hozzá. A jó és a rossz angyalok a jutalom és a büntetés feladatát végzik, a jámborak fehér bőrben támadnak fel, az istentelenek pedig fekete és förtelmes alakban. A középkori túlvilágjárásokban gyakran ismétlődő strukturális elem, a bűn és ellenbüntetés²⁸ megfeleltetése a Mohamed által látott pokolban is fontos szerepet kap, Frölichnél azonban csak jelzésszerűen és nem részletezett módon van jelen: „a fősvények disznófejjel, az irigyek kutyafejjel, a szégyentelenek, gyalázkodók és káromlók hatalmas kilógó nyelvvel” támadnak fel. Tehát amivel elköverték a bűnt, azzal bűnhődnek a túlvilágon, azaz a bűnük ellenük fordul, az lesz a büntetés eszköze – egy színe–fonákja séma szerint. Hangsúlyos az a motívum is, hogy a túlvilágon mindenkit megítélnék érdemei vagy bűnei alapján, s a jutalom vagy büntetés kiosztását Isten a jó és rossz angyalokra, továbbá félelmetes, emberi képzelettel szinte felfoghatatlan lényekre bízta. Az idézett szövegrészben a leginkább árulkodó összekötő kapocs a *hid* motívuma. A *Liber Scale* az utolsó ítélet elbeszélésekor említi az *Azirat* nevű hidat, melyet fantasztikus méretek jellemeznek: „hét részre tagolódik, *vékonyabb, mint egy hajszál* és hegyesebb, mint egy *kard hegye* [...]. Akiről kiderül, hogy nem volt buzgó hívő, vagy nem teljesítette valamelyik fontos előírást, abba harapófogók és vaskampók vágódnak, és aláhull a pokolba.”²⁹ (Kiemelés: D. Á.) Érdekes, hogy a kalendárium *holdsarló* alakú vashídról beszél, melynek fölmagasodó közepéről vetik le az Isten ellen súlyosan vétkezőket. A középkori túlvilágjárás irodalomban másutt is előfordul a *hid* motívum, így például Krizsafán fia György látomásaiban (*Visiones Georgii*),³⁰ melyeket az írországi Szent Patrick-purgatóriumban tapasztalt meg. A tizennegyedik látomásban a Pokol kútját írja le a következőképpen:

„Miután az előbb elmondottakon túljutott és továbbhaladt útján György, elérkezett egy nagyon mély kúthoz, amely a Pokol kútja. Ennek a közepén egy *vashid van*, amely éles és élesen vágó kard módjára forgatható és rendkívüli módon pörgő-forgó. [...] És olyan gyorsan mozgott ez az éles kard, *illetőleg hid*, hogy nincs és nem is létezhet olyan madár, sem bármilyen más, könnyedén és gyorsan mozgó lény, amely képes volna a saját erejéből átmenni ezen a hídon.”³¹ (Kiemelés: D. Á.) A három különböző szövegben – *Liber Scale*, *Visiones Georgii*, Frölich – az összekötő kapocs a *pengeéles/hajszálvékony vashid*, amelynek formája, „görbesége” a *holdsarló* = *kard* képzetét idézi föl. A középkori túlvilágjárásokról

²⁸ DRASKÓCZY, *Alvilágjárások...*, i. m., 270–273.

²⁹ *Uo.* 271.

³⁰ *Tar Lőrinc pokoljárása*: Középkori magyar víziók, vál., bev., jegyz. V. Kovács Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1985. Ebben a kiadásban olvasható a *Visiones Georgii*, azaz Krizsafán fia György látomásainak magyar fordítása. Újabb kutatások e témakörből: NAGY Eszter, *Petrus de Paternis, Krizsafán fia György látomásainak szerzője*, ItK 123 (2019), 465–475.

³¹ *Tar Lőrinc pokoljárása...*, i. m. 99.

szóló igen gazdag szakirodalomban az egyes szövegek hatástörténete, recepciója, vándorlásuk és a motívumok kutatása azt bizonyítja, hogy az ilyen típusú egybecsengések egymástól távoli szövegek közt nem véletlenszerűek, de számos esetben nem is közvetlen átvételek eredményei, hanem a sokféle tradíció keveredéséből, a motívumok egyfajta „burjánzásából”, valamint a műfaj folklorizálódásából ered. Ezt támasztja alá Vargyas Lajos tanulmánya is, amelyben összehasonlítja Tar Lőrinc és György lovag látomásainak közös vonásait, és a nyugati, keresztény gyökerek (Owen 12. századi víziója) mellett föltárja a keleti, pogány elemek meglétét is.³²

Ez a kis kalendáriumi szövegrészlet mindenesetre azt is bizonyítja, hogy érdemes tovább kutatni Mohamed próféta elbeszélésének kora újkori európai elterjedését. Frölich Dávid ugyanis mind peregrinációja során, mind késmárki letelepedése idején a legváltozatosabb történeti, etnográfiai, irodalmi anyagokkal ismerkedhetett meg, sokszor hivatkozik is a felhasznált művekre, máskor pedig bizonyos motívumok segítik a kutatót föltárni a kalendáriumi todalékok feltételezhető forrásait. Jelen esetben inkább az látszik valószínűnek, hogy másodkézből ismerte a témát, talán valamely török tárgyú kiadvány összefoglalása alapján tette bele a kalendáriumba ezt a kuriózumnak számító ismertetést. Mohamed túlvilági utazásának az eredeti szövege és a X. (Bölcs) Alfonz által készített kasztíliai fordítás nem maradt fenn, ám ennek a verzióknak a latin és francia fordítása két kéziratban, a 13. század végéről és a 14. század elejéről megőrződött, s ezek szolgáltak a későbbi kiadások alapjául.³³ De az sem kizárt, hogy valamiféle orális hagyományra támaszkodott Frölich – kalendáriumszerzők esetében ez is bevett gyakorlat volt. S bár nem nevezi meg a mohamedán világra vonatkozó egyik alapvető forrását, Bartholomaeus Georgievits (Bartol Đurđević 1506–1566) horvát származású „vándorliterátor” munkáját,³⁴ kutatásaink folyamán sikerült a szövegegyezéseket kimutatnunk.³⁵ Érdekes az is, hogy a fent idézett, túlvilágról szóló leírás Georgievits könyvében nem szerepel, ez az információ tehát más úton-módon jutott el hozzá. A kutató számára már csupán az a tény, hogy a középkori irodalomnak egyik nagy,

³² VARGYAS Lajos, *Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához = Műveltség és hagyomány*, szerk. GUNDA Béla, Bp., Tankönyvkiadó, 1963, 60–85.

³³ DRASKÓCZY, *Alvilágjárások... i. m.*, 270.

³⁴ De Turcarum ritu et caeremoniis, Autore Bartolomaeo Georgiewich Hungaro Peregrino Hierosolymitano, qui tredecim annos apud eosdem servitutum serviendo, omnia experientia didicit. Additis quamplurimis dictionibus, etiam Numero, cum Salutationibus & Pespensionibus Persarum. Antverpiae apud Gregorium Bontium. 1544. OSZK, RMK III. 350. A későbbi kiadás: *De Turcarum moribus epitome. Bartholomaeo Georgieuiz Peregrino auctore*. Excudebat Ioannes Tornaesius, M. D. XCVIII, OSZK, AppH. 620 és RMK III. 921. Fénymásolat az Österreichische Nationalbibliothek példányáról. Georgievitsről részletesebben ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy XVI. századi vándorliterátor: Bartholomaeus Georgievits = Szomszédság és közösség: Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJCSICS D. Sztójan, Bp., Akadémiai, 1972, 33–70.

³⁵ Ld: DUKKON, *Miscellanea... i. m.*, 83–85.

évszázadokig továbbélő hagyományából egy darabka a kalendáriumok olvasmányai közé is bekerült, bizonyítékul szolgál a kora újkori népkönyv fontos szerepére a kulturális javak átadásában – térben és időben egyaránt.

A Boroszlóban 1623 és 1640 között megjelent Frölich-kalendáriumok még további, elemzésre váró témákat tartalmaznak. Az 1636-ra és 1637-re szóló kiadványokban a zsidó szokásokról jelenik meg hosszabb összefoglalás (*Von den Juden Sitten, Wandel und Aberglauben, Continuatio des Jüdischen Aberglaubens und ihre Sitten*). 1640-ben pedig Amerikáról olvasható egy beszámoló a következő címmel: *Kurze historische Beschreibung der Neuen Welt, wo dieselbe gelegen, wenn sie erfinden, und was sich darinnen bey den Menschenfressern mit einem Deutschen zugetragen*. [‘Az Új Világ rövid történelmi leírása, hol terül el, mikor fedezték fel, és ott mi történt az emberevők közt egy némettel.’] Frölich a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is földrajzi és történelmi adatokkal, a 14. századtól kezdődő expedíciók felsorolásával vezeti be az ismertetést, majd rátér a címben jelzett kalandra, amelyet egy német utazó – Johannes Stade – élt át az emberevőknél 1547–49-es amerikai útja során.³⁶ Azt láthatjuk, hogy ez a boroszlói kalendáriumcsoport nemcsak a formai megjelenésben, hanem a tartalmakat illetően is egységes elvet követ: a korabeli tudományosság eredményeit közvetítő, ún. tanító, ismeretterjesztő magyarázatokhoz Frölich mindig hozzákapcsol szórakoztató anyagokat is. Ezek lehetnek régebbi krónikákból, történelmi munkákból idézett elbeszélések, anekdoták, egyes népek szokásairól, életmódjáról szóló adatok, kuriózumok, saját tapasztalataiból származó érdekes esetleírások, bármi olyan téma, ami a kora újkori kalendáriumokban általában előfordul. Sikerült létrehoznia egy színvonalas sorozatot, amely a 17. század végéig példaértékű maradt Közép-Európában. Elmondhatjuk, hogy számára a kalendáriumkészítés nemcsak üzleti, megélhetési kérdés volt, hanem szolgálat, amelyet a tudományos ismeretek továbbadásában végzett.

³⁶ A magyarországi kalendáriumokban megjelenő, Amerikával kapcsolatos tudósításokat a közelmúltban Sz. Kristóf Ildikó vizsgálta tágabb kontextusban. Ildikó Sz. KRISTÓF, *Amerika und seine EreinwohnerInnen in den ungarischen Kalendern des 17. Jahrhunderts: David Frölich vs. die Jesuiten = Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, Hrsg. Klaus-Dieter HERBST und Werner GREILING, Bremen, Edition Lumière, 2018, 355–370.